

ПЕНСІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОБІТНИКІВ І СЛУЖБОВЦІВ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Актуальність дослідження даної теми зумовлена необхідністю об'єктивного висвітлення ролі і місця профспілок у забезпеченні соціального страхування трудящих у важкі воєнні роки.

Повідомлення підготовлене відповідно до планової наукової теми „Профспілки України в Другій світовій війні”, що розробляється автором на кафедрі історії слов'ян і українознавства в НПУ імені М.П. Драгоманова.

Метою дослідження став системний аналіз участі професійних спілок в організації пенсійного забезпечення трудящих України в роки війни.

Наукова новизна праці полягає в тому, що у ній дослідник, залучивши до обігу нові архівні джерела і матеріали, дотримуючись нових концептуальних підходів щодо характеристики ролі і функцій профспілок у командно-адміністративній системі Радянського Союзу, намагався об'єктивно висвітлити їх участь в організації пенсійного забезпечення трудящих у неймовірно важкі роки боротьби з ворогом.

У наукових працях радянської доби ця тема майже не досліджена. Вчені, які працювали над підготовкою багатотомних історій КПРС, СРСР і Української РСР лише зазначили про наявність цього важливого напрямку роботи державних органів і професійних спілок, не розкриваючи його змісту [1].

В узагальнюючих дослідженнях з історії профспілок ця тема також відображена поверхово, схематично, без належного аналізу й узагальнюючих оцінок і висновків [2].

Змістовний матеріал, документи і обґрунтовані висновки містять праці І. Белоносова, В. Галкіна, М. Ковалю, П. Чернеги, В. Сидоренко і Б. Слуцького. Вони розкривають напружену роботу профспілкових організацій у виконанні державних функцій соціального страхування, але написані за радянської доби і їм притаманні тіж недоліки, що й вище названим дослідженням [3].

Після підпорядкування Народного комісаріату праці СРСР ВЦРПС, (червень 1933 р.) профспілки очолили управління державним соціальним

страхуванням. Галузевим спілкам передали кадри, кошти, наукові інститути, лабораторії, та інші установи Наркомату соціального страхування. Безпосереднє керівництво соціальним страхуванням трудящих очолили центральні і республіканські комітети та їх місцеві органи.

Протягом 1936-1937 рр. ЦК ВКП(б) частково згорнув повноваження профспілок у сфері соціального страхування. Він передав справу нарахування та виплати пенсії, будинки інвалідів, трудові профілакторії, лікувально-трудова експертні комісії, каси взаємодопомоги і їх підсобні господарства, соціально-лікувальні заклади (психоневрологічний диспансер, ортопедичний та туберкульозний профілакторії, науководослідний інститут трудової експертизи) Всеукраїнської ради професійних спілок до органів Наркомату соціального забезпечення [4].

Згортаючи повноваження вищих профспілкових органів, партійна влада розширила права фабрично-заводських і місцевих комітетів, щодо розподілу соціальної допомоги і контролю за діяльністю державних закладів соціального забезпечення.

Профспілки витрачали значну частину бюджету соціального страхування на виплату пенсій і допомоги інвалідам і сім'ям фронтників. Ради соціального страхування фабрично-заводських і місцевих комітетів, цехові комісії здійснювали постійний контроль за виконанням адміністрацією законодавчих актів про пенсійне забезпечення трудящих, слідкували за правильним нарахуванням і виплатою їм пенсій.

В 1939 р. у народне господарство республіки влився значний загін трудящих західноукраїнських земель. Пенсійне забезпечення у регіоні необхідно було привести у відповідності до радянського трудового законодавства. Згідно розпорядження РНК УРСР від 5 листопада 1939 р. та інструкції Наркомату соціального забезпечення республіки, ради і комісії соціального страхування, а також лікувально-трудова експертні комісії (ЛТЕК) протягом 1940 р. провели інвентаризацію бюджету і пенсійних справ [5].

РНК СРСР і ЦК ВКП(б) постановою “Про зарплату та державне соціальне страхування робітників і службовців на підприємствах і в установах західних областей УРСР та БРСР” від 31 січня 1940 р. визначили умови призначення і нарахування пенсій трудящим. Право на пенсійне забезпечення визнавали, як за відповідними документами, так і за свідченням членів трудових колективів. Окремим категоріям трудящих

були зняті пенсії і зменшені їх розміри. У Вінницькій, Дніпропетровській, Запорізькій, Київській, Кіровоградській і Сумській областях зняли пенсії з 935 чоловік на суму 540 тис. крб. за рік. Розмір пенсій збільшили 150 трудящим на 5,9 тис. крб. Кількість пенсіонерів республіканського значення скоротили з 1194 у 1939 р. до 1178 наприкінці 1940 р. Розмір республіканської пенсії був досить великий і становив від 150 до 400 крб. на місяць [6].

На 1 січня 1941 р. в Україні було визнано 356543 пенсіонери праці, з них 34192 у західних областях. Сума їх місячної пенсії становила 28901316 крб. Пересічна сума щомісячної пенсії одного пенсіонера становила 81 крб. Виплати Наркомату соціального забезпечення УРСР пенсій непрацюючим інвалідам праці, родинам померлих робітників і службовців, на культурно-побутові послуги та за іншими формами допомоги становили у 1940 р. близько 336 млн. крб. Заборгованість у виплаті пенсій інвалідам праці становила 2627 тис. крб. [7].

Для поповнення сімейного бюджету пенсіонерів та інвалідів праці профспілки залучали їх до роботи у народному господарстві за спеціальністю, яка б відповідала їх фізичним можливостям, стану здоров'я. З цією метою вони організовували навчання пенсіонерів новим професіям. У 1940 р. Наркомат соціального забезпечення республіки витратив на навчання і працевлаштування 15,8 тис. інвалідів 9227 тис. крб. Близько 2 млн. крб. залишилися не використаними [8].

Інвалідів, які не мали догляду і не могли піклуватися про себе, профспілкові організації влаштовували у спеціальні будинки. В 1941 р. у республіці діяли 158 будинків для інвалідів на 13857 місць і 22 інтернати для дітей-інвалідів на 1571 місце. На їх утримання протягом 1939-1940 рр. витратили близько 70 млн. крб. Кошти на забезпечення інвалідів, нерідко, виділяли не своєчасно і витрачали не раціонально. На придбання промислових товарів виділили лише 812 тис. крб., а потребували вони їх на суму 8 млн. крб. [9].

До 1 січня 1941 р. профспілки і НКСЗ Української РСР завершили упорядкування пенсійного забезпечення. В Україні налічувалось 571949 пенсіонерів. З них пенсіонерів праці і інвалідів 428995, працюючих пенсіонерів – 127526 і тих, хто перебував у будинках інвалідів – 15428. Фонд їх соціального забезпечення становив у 1940 р. 434 млн. крб., на 159 млн. більше ніж у 1937 р. [10].

Окупація України фашистськими загарбниками призвела до ліквідації системи соціального страхування. Вимушена міграція населення, евакуація трудящих разом з підприємствами у радянський тил спричинили ряд проблем у визначенні їх стажу роботи, нарахуванні пенсій і організації інших форм соціального забезпечення. У 1941 р. інвалідам праці виплатили пенсій лише на суму 373 тис. крб. [11].

РНК СРСР розпорядженнями від 3 листопада 1941 р., 1 і 7 травня 1942 р. визначила, що за робітниками і службовцями, які евакуйовані у тил і працюють там на інших підприємствах і в установах, безперервний стаж зберігається у випадку, якщо перерва у трудовій діяльності тривала не більше трьох місяців, без врахування часу переїзду на нове місце проживання. Безперервний стаж роботи зберігався також на вище зазначених підставах за евакуйованими трудящими за хвороб, похилого віку, вагітними жінками, або тими, які мали малолітніх дітей.

У разі призначення пенсій і надання допомоги з бюджету соціального страхування робітникам і службовцям, які перебували на тимчасово окупованій ворогом території, безперервний стаж трудової діяльності зберігався лише у тих, хто не мав можливості виїхати у тил, а також у період окупації не був зайнятий на підприємствах, в установах або на інших роботах для німецької адміністрації [12].

Секретаріат ВЦРПС постановою від 6 лютого 1944р пояснив профспілковим організаціям, що у визначені безперервного стажу трудящим, які перебували на окупованій ворогом території і не співпрацювали з окупаційною владою, час знаходження на окупованій території не перериває стажу, але і не зараховується до безперервного стажу роботи [13].

Інваліди Великої Вітчизняної війни отримували пенсії у розмірі повного місячного заробітку, незалежно від стажу роботи на підприємстві. В їх трудовий стаж зараховувалося перебування у діючій армії і партизанських загонах, що діяли у тилу ворога [14].

У роки війни партійні, радянські, господарські органи широко використовували трудові мобілізації населення для виконання тих чи інших важливих для оборони робіт. З метою захисту інтересів трудящих Секретаріат ВЦРПС 16 грудня 1942р прийняв постанову, якою зобов'язав адміністрацію і профспілкові організації підприємств при нарахуванні компенсацій за невикористану відпустку робітникам і службовцям, які виконували роботи у порядку трудової повинності, час цієї праці

зараховувати до стажу, що давало підстави для нарахування компенсацій за невикористану відпустку на постійному місці роботи. У підрахунку середньої заробітної плати для нарахування розміру компенсацій за невикористану відпустку, час роботи у період трудової мобілізації не враховувався. Середня заробітна плата нараховувалася лише за фактично відпрацьований час на даному підприємстві протягом останніх 12 місяців [15].

Війна загострила у суспільстві проблему інвалідів. З перших днів бойових дій у тилу з'явилися сотні тисяч скалічених людей. РНК СРСР 6 травня 1942р прийняла постанову “Про працевлаштування інвалідів Вітчизняної війни”, якою поклала на народні комісаріати соціального забезпечення союзних республік, персональну відповідальність за організацію навчання і забезпечення роботою інвалідів війни. Відповідну постанову прийняла 20 травня РНК УРСР. Вона зобов'язала органи соціального забезпечення і профспілки організувати облік інвалідів, їх матеріально-побутове забезпечення, навчання і працевлаштування [16].

На виконання постанови ЦК ВКП(б) від 27 січня 1943р “Про заходи поліпшення роботи радянських органів і місцевих партійних організацій щодо надання допомоги сім'ям військовослужбовців”, РНК УРСР створила управління, а в обласних виконавчих комітетах рад депутатів трудящих – відділи державного забезпечення і побутового обслуговування сімей радянських воїнів і інвалідів Великої Вітчизняної війни [17].

Для інвалідів війни встановили пенсії, що мали забезпечити їм елементарні умови життя і звільнили від сплати, обов'язкових для всіх, податків. Інвалідам, які мали бойові нагороди, встановили першочергове обов'язкове нормоване постачання продуктів харчування і промислових товарів, а також додаткову грошову допомогу. У важкі роки війни місцеві державні органи не завжди могли виконати прийняті закони і постанови стосовно забезпечення інвалідів. Органи соціального забезпечення і профспілки взяли на облік до 1 квітня 1944 р. у Ворошиловградській, Запорізькій, Полтавській, Сталінській і Харківській областях понад 38 тис. інвалідів війни з яких 16,5 тис. забезпечили роботою. Протягом року їм видали 6 млн. крб. грошової допомоги, понад 1152 т зерна і круп, 24,5 т жиру, 0,3 т цукру, 0,25 т меду, 3,2 т солі, 1152 т овочів, 56 тис. предметів одягу, 14684 пар взуття, 776 кусків мила, 0,4 т тютюнових виробів, 10 тис. т вугілля, 22 тис. куб м дров, відремонтували 60 і надали нових 15153 квартири [18].

Становище інвалідів війни у 1944 р. залишалось надзвичайно важким. ЦК КП(б) У і РНК УРСР 23 лютого і 6 вересня відповідними постановами визнали роботу партійних і державних органів щодо матеріально-побутового забезпечення інвалідів незадовільною. Профспілки також не організували надійного і ефективного контролю за роботою органів соціального забезпечення. З 98 будинків інвалідів, що поновили діяльність, близько 40 не підготували до експлуатації в зимовий період. Установи, розраховані на 7164 чоловік, забезпечили паливом на 14%, меблями – 36%. Інваліди не мали теплої одягу, взуття, інших предметів побуту. З виділених на лікування і матеріально-побутове забезпечення інвалідів 4010 тис. крб., витратили лише 625 тис. У Вінницькій, Чернігівській та інших областях спостерігалася велика заборгованість у виплаті їм пенсій, а також незадовільне матеріально-побутове обслуговування і працевлаштування [19].

На початку 1945 р. на обліку перебували 311630 інвалідів праці і 227805 інвалідів війни. Понад 144470 останніх забезпечили роботою. Наркомат соціального забезпечення виплатив інвалідам праці 383,4 тис. крб. пенсій. Заборгованість у виплаті їм пенсій за 1944 р. становила 4047 тис. крб. [20].

В 1945 р., за активної участі профспілок, у будинках санаторіях, інтернатах інвалідів організували 131 підсобне господарство, які мали 3 тис. га землі, понад 420 голів великої і малої рогатої худоби, 448 свиней, що дало змогу встановити додаткові норми харчування. Але так, як держава не могла забезпечити регулярне постачання продуктивних і промислових товарів, налагодити медичне обслуговування інвалідів, їх становище залишалось досить важким. Не вистачало, згідно штатів, 39 лікарів і 19 медичних сестер, ліків та інших медикаментів. Підприємства, що виробляли протези працювали незадовільно. Протезний завод у Києві, майстерні у Ворошиловграді, Полтаві, Сталіно, Сумах задовольняли потреби інвалідів у протезах всього на 21%. Лікувально-трудова експертна комісія, що визначала інвалідність, не були укомплектовані лікарями, не мали приміщень і необхідного медичного обладнання, а відповідно належних умов для обстеження і діагностики хворих, оформлення протоколів та інших документів. Протягом 1944 р. вони обстежили 219580 чоловік. Інвалідами не визнали 18747 хворих [21].

РНК і ЦК КП(б) У 14 липня і 31 жовтня 1945 р. прийняли постанови, якими зобов'язали державні органи і профспілки вжити ряд організаційних

і фінансових заходів для поліпшення медичного обслуговування, протезування, матеріально-побутового забезпечення і працевлаштування інвалідів війни. Лікувально-трудова експертна комісія поповнила медичними кадрами, частково забезпечила приміщеннями і обладнанням. Протягом року 777 ЛТЕК обстежили вперше 407357 хворих на предмет визначення інвалідності. Інвалідами не визнали 25490 чоловік. Кількість пенсіонерів зросла на 44% у порівнянні з 1944 р., а сума пенсійних виплат – на 74,3%. На 1 січня 1946 р. в Україні налічувалося 433028 інвалідів війни, 353502 інваліда праці, 17954 інвалідів дитинства та інших. Їм було виплачено пенсій на суму 1084197 крб. Заборгованість у виплаті пенсій за минулий рік становила інвалідам праці 5197 тис крб., інвалідам війни – 1031 тис. крб. [22].

Наприкінці війни поновили роботу 129 будинків інвалідів, з них 20 інтернатів для тих хто не міг самостійно пересуватися і обслуговувати себе без сторонньої допомоги. Така кількість медично-санаторних установ могла прийняти лише близько 6 тис інвалідів. У той час, воїнів, які втратили на фронті одну, дві або більше кінцівок (рук і ніг) було 38,5 тис. З них понад 1,7% не мали обох рук і 3,2% втратили обидві ноги. Протезами забезпечили 28629 інвалідів війни і 2296 інвалідів праці, що становило 34,3% загальної кількості тих хто мав у них потребу. Наприкінці 1945 р. потребували протезів 57593 інваліди, з них протезів ніг – 26603, протезів рук – 14885. Не вистачало протезного взуття, інвалідних колясок, костюрів та інших необхідних побутових предметів [23].

Профспілки приймали безпосередню участь у створенні професійних шкіл, курсів, майстерень, де інваліди навчалися новим спеціальностям, влаштовували на роботу, яка відповідала їх фізичним можливостям і стану здоров'я. До серпня 1945 р. органи соціального забезпечення спільно з профспілками створили 4 професійні школи і організували роботу десятків курсів і майстерень. Виробничим навчанням охопили 6517 чоловік. Тисячі інвалідів опановували нові професії безпосередньо на підприємствах і в установах: народного комісаріату земельних справ – 24%, фінансів – 16,3%, місцевої промисловості – 17,6%, легкої – 3,5% від їх загальної кількості. Роботою забезпечили 243859 інвалідів. З них у промисловості працювали близько 20%, у сільському господарстві – 50%, в інших галузях народного господарства і державних органах – 30%. Працевлаштували також 57% інвалідів, які втратили руки і ноги на війні і виробництві [24].

Розвиток народного господарства і збільшення фонду заробітної плати сприяли зростанні прибуткової частини бюджету державного соціального страхування. У 1944 р. держава виділила на соціальне страхування трудящих 8 млрд. крб., а бюджет наступного року досяг довоєнного рівня і становив 10 млрд. крб. На медичне обслуговування і соціальне страхування у 1945 р. було виділено 23 млрд. крб., на 5 млрд. більше як у 1940 р. [25].

За об'єктивних умов війни, байдужого ставлення окремих партійних, радянських і господарських керівників до вирішення матеріально-побутових проблем народу, відбудова медичних установ і нормалізація санітарно-епідеміологічного стану у республіці проходили повільно, а пенсійне забезпечення й медичне обслуговування трудящих і всього населення залишалося вкрай незадовільним. Необхідні були величезні кошти і значні зусилля українського народу, щоб подолати страшні наслідки війни.

У роки війни, коли всі матеріальні і фінансові ресурси були спрямовані на здобуття перемоги над ворогом, профспілки забезпечили виплату пенсій трудящим, інвалідам війни і праці, створили їм умови для посильної участі в трудовому і громадсько-політичному житті суспільства.

Використана література

1. История Коммунистической партии Советского Союза: В 6-и т. – М., 1970. – Т. 4; – Т. 5, Кн. 1-2; Історія робітничого класу РСР: У 2-х т. – К., 1967. – Т.2; Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – К., 1977. – Т. 6-7.

2. История профсоюзов СССР: Учебное пособие. – М., 1969. История профсоюзов СССР: Учебное пособие. – 2-е издание / Под ред. Г.В. Шарапова. – М., 1979. – Ч. 2 (1938-1978 гг.) ; Нариси історії професійних спілок України. Головний редактор О.М. Стоян; керівник авторського колективу О.П. Рент. – К. 2002.

3. Белоносов И.И. Советские профсоюзы в годы войны. – М., 1970; Галкин В.А. Профсоюзы в период Великой Отечественной войны Советского Союза (1941-1945гг.). – М., 1949; Коваль М.В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. – К., 1977; Чернега П.М. Профсоюзы Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). – К., 1987.

4. Нариси історії професійних спілок України. – К., 2002. – С. 298.

5. ЦДАВО України, ф. 348, оп. 3, спр. 1, арк. 10-11, 40.
6. Там же, арк. 8, 10-11; спр. 22, арк. 2.
7. Там же, спр. 1, арк. 12; спр. 2, арк. 36, 37.
8. Там же, спр. 1, арк. 29.
9. Там же, арк. 29, 32; спр. 8, арк. 31-32.
10. Там же, спр. 8, арк. 2-3.
11. Там же, спр. 22, арк. 6.
12. Там же, ф. 2596. оп. 1, спр. 238. арк. 29.
13. Там же, ф. 2684, оп. 3, спр. 4. арк. 123.
14. Белоносов И.И. Советские профсоюзы в годы войны, с. 132.
15. ЦДАВО України, ф. 2684, оп. 3, спр. 4, арк. 125.
16. Там же, ф. 348, оп. 3, спр. 12, арк. 33.
17. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг.: в т. 3. — К., 1975., Т. 3., с. 241.
18. ЦДАВО України, ф. 348, оп. 3, спр. 5, арк. 1, 2, 14, 28; спр. 31, арк. 43.
19. Там же, спр. 5, арк. 148-150; спр. 6, арк. 9, 139; спр. 7, арк. 2-3.. спр. 33, арк. 5-6.
20. Там же, спр. 20, арк. 25, 33-34; спр. 22, арк. 7; спр. 31, арк. 7.
21. Там же, спр. 3, арк. 93.
22. Там же, спр. 36, арк. 1-4; спр. 84, арк. 3.
23. Там же, спр. 31, арк. 21; спр. 36, арк. 8-9.
24. Там же, спр. 31, арк. 13, спр. 36, арк. 2-3, 41-43; спр. 47, арк. 57.
25. Профессиональные союзы, 1946, №1-2, с. 29, 42.

Аннотация

Данная статья посвящена вопросу пенсионного обеспечения трудящихся Украины в период Второй мировой войны. Автор привлекает новые архивные материалы и источники, придерживается новых концептуальных подходов для характеристики роли и функций профсоюзов в системе СССР.